

Univerzita Palackého v Olomouci
Pedagogická fakulta

Specifika komunikace osob se zdravotním postižením

kolektiv autorů

Olomouc 2008

Oponenti: Mgr. Dita Finková, Ph.D.
Mgr. Kateřina Stejskalová

Kolektiv autorů:

prof. PaedDr. Libuše Ludíková, CSc. (editorka)
PhDr. Petra Bendová, Ph.D.
Mgr. Anna Kučerová, Ph.D.
Mgr. Jiří Langer, Ph.D.
Mgr. Veronika Růžičková, Ph.D.

Publikace vznikla z prostředků ESF – projekt Opatření 3.2 Tvorba a realizace kurzu v rámci celoživotního vzdělávání rozšiřujícího kvalifikaci v oblasti speciální pedagogiky.

1. vydání

© Kolektiv autorů, 2008

ISBN 978-80-244-1935-0

Obsah

1	Zásady a techniky zlepšení podmínek vnímání mluvené řeči v rámci komunikace s osobami se sluchovým postižením <i>Anna Kučerová</i>	5
2	Komunikace s osobami se sluchovým postižením prostřednictvím znakového jazyka <i>Jiří Langer</i>	13
3	Komunikace s osobami se zrakovým postižením <i>Veronika Růžičková</i>	27
4	Komunikace s osobami s narušenou srozumitelností a plynulostí řeči <i>Petra Bendová</i>	35
5	Prostředky augmentativní a alternativní komunikace u osob s tělesným a kombinovaným postižením <i>Petra Bendová</i>	43

2 Komunikace s osobami se sluchovým postižením prostřednictvím znakového jazyka

Jiří Langer

Specifika komunikace osob se sluchovým postižením

Osoby se sluchovým postižením mají v důsledku smyslového handicapu vývoj své komunikační kompetence značně pozměněn. Komunikačním prostředkem majoritní slyšící společnosti je národní jazyk (v našich podmínkách český jazyk) nejčastěji přenášený formou mluvené řeči (další, frekvenčně méně používanou, je psaná podoba jazyka), zatímco přirozeným jazykem a komunikačním prostředkem sluchově postižených jsou národní znakové jazyky (např. český znakový jazyk). Odlišnost od většinové slyšící populace je způsobena objektivně ztíženou a v některých případech až zcela chybějící možností mluvenou řeč přirozeně vnímat. Jazyková specifika osob se sluchovým postižením jsou příčinou určité kulturní odlišnosti této menšiny a ztěžují socializaci do majoritní společnosti. Jedním z úkolů všech pomáhajících profesí a osob, které přicházejí do kontaktu s lidmi se sluchovým postižením, by měla být snaha co nejvíce rozvinout osobnost sluchově postiženého jedince i jeho jazykovou a sociální kompetenci, a umožnit tak v nejvyšší možné míře socializaci do majoritní slyšící společnosti.

Preferovaný vizuální způsob příjmu informací s sebou nese některá specifika, kterými se komunikace osob se sluchovým postižením zásadně odlišuje od komunikace slyšících lidí. Patří mezi ně zejména:

- **Nutnost neustálého udržování zrakového kontaktu.** Při jeho přerušení dojde ke znemožnění dalšího příjmu informací, není tedy možné současně např. sledovat projev ve znakovém jazyce (nebo pomocí odezírání) a zapisovat si přitom poznámky, velmi obtížné je rovněž současně sledování více mluvčích nebo komunikujících partnerů (např. hromadné diskuse apod.). Dlouhodobé sledování a soustředění se zrakem na komunikaci vyžaduje značnou pozornost a i pro „trénované“ osoby se sluchovým postižením je značně vysilující. Při déle trvající komunikaci je tedy třeba počítat s postupující únavou komunikačního partnera a možným chybováním v porozumění sdělovanému.
- **Využívání mimiky.** Mimika, výrazy obličeje, gestikulace a pohyby částí těla jsou velmi významnou součástí vizuálně-motorických komunikačních systémů a spolu se samotnými znaky mají sdělovací charakter. Jejich role je v komunikaci osob se sluchovým postižením mnohem důležitější než v případě vzájemné komunikace slyšících. Výraz obličeje i ostatní nemanuální a neverbální projevy musí korespondovat s obsahem sdělení a jejich neadekvátní použití může způsobit nesprávnou interpretaci informace.
- **Narušení osobní zóny.** I přesto, že vizuálně-motorické komunikační systémy nejsou založeny na přímém fyzickém kontaktu, dochází v komunikaci osob se sluchovým postižením k mnohem častějším tělesným dotekům než ve standardní komunikaci slyšících (např. při navazování kontaktu). Slyšící účastník komunikace by tedy měl být na možné občasně narušení osobní zóny připraven s vědomím, že se jedná o běžnou záležitost.

- **Eventuální komunikační deprivace.** Těžší stupně sluchového postižení způsobují poměrně značnou a dlouhodobou komunikační izolovanost od okolí (podobně jako je např. pobyt slyšícího člověka v neznámém jazykovém prostředí).

Upoutání pozornosti a navazování kontaktu

Pro zahájení efektivní komunikace se studentem se sluchovým postižením je bezpodmínečně nutné navázat zrakový kontakt. Stejně jako v komunikaci slyšících, i v tomto případě je třeba respektovat ustálené společenské a kulturní zvyklosti Neslyšících.¹

Možné způsoby získání pozornosti osoby se sluchovým postižením a navázání zrakového kontaktu:

- zvukem (pomocí hlasu, zaklepáním na podložku apod.), který je možné využít u osob s dostatečnými zbytky sluchu,
- dotekem na tělo, přičemž je třeba respektovat společensky přijatelné normy:
 - povolené doteky: ramena, horní části paží, vnější části stehen (pouze v případě sezení a přátelského nebo důvěrného vztahu obou komunikujících),
 - nepovolené doteky: hlava, ruce, přední část trupu, doteky zezadu,
- prostřednictvím jiné osoby, která se nachází poblíž námi kontaktované osoby,
- pomocí vibrací zaklepáním na podložku, které se kontaktovaná osoba dotýká,
- pohybem pomocí rukou (mávání), které jsou zachytitelné periferně zrakem kontaktovaného,
- světlem, resp. opakovaným vypínáním a zapínáním osvětlení místnosti, pomocí kterého je možné upoutat pozornost větší skupiny osob se sluchovým postižením.

Vizuálně-motorické komunikační systémy

Důležitou roli v komunikaci sluchově postižených hrají vizuálně-motorické komunikační systémy, tedy systémy, které jako prostředek přenosu informace používají specifické vizuálně-pohybové prostředky (tvary, pozice, postavení a pohyby rukou, pozice hlavy, mimika aj.). Vizuálně-motorické komunikační systémy užívané v komunikaci, výchově a vzdělávání osob se sluchovým postižením je možné podle jejich podstaty rozdělit do dvou skupin.

První skupinu znakových systémů tvoří přirozené jazykové systémy, tedy ty, které vznikly dlouhodobým přirozeným vývojem. Patří sem především národní znakové jazyky neslyšících a jedny z jejich ontogenetických fází – tzv. dětské znakové jazyky. Druhou skupinu reprezentují uměle vytvořené znakové systémy, které jako „kompromisní“ jazykové systémy umožňují obdobně jako prstové abecedy a fonemické posunkové kódy vzájemnou interkulturní komunikaci slyšících a neslyšících. Do kategorie uměle vytvořených znakových systémů patří zejména manuálně kódované mluvené jazyky (např. znakovaná čeština) a gestuno.

¹ Za Neslyšící (s velkým N) se označují lidé, kteří se cítí být příslušníky kulturní a jazykové menšiny, jejímž společným jazykem je český znakový jazyk.

Znaková řeč

Termín „znaková řeč“ je v současné době velmi často používán jako označení vizuálně-motorických komunikačních systémů osob s těžkým sluchovým postižením, mezi které patří zejména znakový jazyk, znakovaný jazyk, znaková řeč apod. *Zákon o znakové řeči* (č. 155/1998 Sb.) termínem „znaková řeč“ označuje nadřazený pojem pojmům český znakový jazyk a znakovaná čeština. Pojem „znaková řeč“ je stále poměrně často využíván v běžné terminologii (organizace neslyšících pořádají pro veřejnost i rodiče sluchově postižených dětí až na výjimky „kurzy znakové řeči“, nikoli kurzy znakového jazyka. Termín „znaková řeč“ je rovněž oficiálně používán v názvu pořadu veřejnoprávní České televize „Zprávy ve znakové řeči“ a ve zmíněném zákoně č. 155/1998 Sb.) a objevuje se v názvech některých publikací i přesto, že je z lingvistického hlediska nesprávný a zavádějící. *„Řečí totiž lingvistika rozumí individuální a neopakovatelné akty lidských promluv, konkrétní projev/y jazyka“* (15, s. 70), nikoli tedy ucelený systém jednotek (znaků, slov) a pravidel jejich spojování do větších celků – v tomto případě je na místě termín „jazyk“. Obdobně nesmyslně by působily termíny „česká řeč“, „anglická řeč“, „ruská řeč“, které jazykově gramotný člověk pro označení příslušného jazykového systému nikdy nepoužije.

Tvůrci *zákona č. 155/1998 Sb. o znakové řeči* byli při tvorbě předlohy k používání termínu „znaková řeč“ pravděpodobně vedeni potřebou najít zastřešující pojem pro dva odlišné vizuálně-motorické komunikační systémy sluchově postižených, o kterých zákon pojednává – český znakový jazyk a znakovanou češtinu. V doplňujícím návrhu zákona, vypracovaného Svazem neslyšících a nedoslýchavých roku 1997, je zastřešující termín „znaková řeč“ nahrazen termínem „znakový jazyk“. Tato úprava návrhu zákona však do závěrečného znění, schváleného Parlamentem České republiky dne 11. června 1998, zapracována nebyla. Jednou z předloh při zpracovávání zmíněného návrhu zákona byl pravděpodobně *„Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 26. júna 1995 o posunkovej reči nepočujúcich osôb“*, který rovněž analogický termín „reč“ používá (pojem „znaková řeč“ se objevuje i v německé terminologii – „Gebärdensprache“). Generalizované používání termínu „znaková řeč“ bez dalšího upřesnění, o který z jednotlivých systémů se skutečně jedná, může způsobit nejasnosti, nedostatečné pochopení a z toho pramenící praktické problémy (např. při tlumočení).

Znakovaná čeština

Znakovaná čeština (neboli znakovaný český jazyk) patří do skupiny manuálně kódovaných mluvených jazyků. *„Ryzí český znakový jazyk většinou neovládali ani ti osvícení učitelé, kteří si uvědomovali, že ponechat celou komunikaci neslyšících pouze na jejich schopnosti či neschopnosti odezírat je vlastně velice kruté. A protože znakový jazyk neznali, snažili se pro neslyšící sami vytvořit nějaký vizuální systém, který by jim odezírání usnadňoval.“* (10, s. 70) Z lingvistického hlediska není znakovaná čeština na rozdíl od českého znakového jazyka přirozeným jazykovým systémem, ale uměle vytvořeným systémem, který sestavili slyšící lidé, aby se domluvili s neslyšícími uživateli znakového jazyka. Věta, artikulovaná ve znakové češtině, je sestavena podle gramatických a syntaktických pravidel českého jazyka, místo slov však využívá znaků „vypůjčených“ z českého znakového jazyka. Znakovaná čeština je tedy tzv. pidginem – kombinací dvou na sobě nezávislých jazykových systémů.

Pro slyšící uživatele je osvojení znakové češtiny snadnější než zvládnutí českého znakového jazyka, protože se nemusí učit zcela nový gramatický systém, ale pouze aplikují prvky českého znakového jazyka (jednotlivé znaky) na svou dosavadní znalost češtiny. Pro neslyšící již však

zvládnutí znakové češtiny tak snadné být nemusí – využívá totiž zcela jiné gramatické struktury než jejich přirozený znakový jazyk. Je tedy velmi pravděpodobné, že Neslyšící uživatel českého znakového jazyka nebude znakové češtině správně rozumět. Přesto je ale používání znakové češtiny v komunikaci se sluchově postiženým komunikačním partnerem přínosné především proto, že současná produkce artikulované české věty, doplňovaná znaky z českého znakového jazyka, velmi usnadňuje odezírání. (10)

Gestuno

Gestuno je obdobně jako manuálně kódovaný mluvený jazyk (znakovaná čeština) uměle vytvořeným systémem, a není tedy přirozeným jazykem. Bylo vytvořeno jako nadnárodní a internacionální znakový systém, určený zejména pro tlumočení oficiálních textů (14). Gestuno je tak obdobou nadnárodního mluveného systému – esperanta. Podobně jako esperanto, ani gestuno se nedočkal širšího uplatnění v praxi a je používáno pouze poměrně úzkou skupinou profesionálů.

Znakový jazyk

Jako „znakové jazyky“ jsou obvykle označovány přirozené národní znakové jazyky, tedy různé nevolkální jazykové systémy, užívané menšinovými komunitami Neslyšících různých národů. Od volkálních mluvených jazyků se liší zejména způsobem své existence (na rozdíl od audioorálních mluvených jazyků mají znakové jazyky vizuálně-motorickou povahu).

Významy ve znakových jazycích nejsou tedy neseny zvukem, ale dvojitým typem specializovaných nosičů vizuálně-motorické povahy:

- 1) lexikální významy jsou zpravidla neseny manuálními nosiči (tzv. manuální faktory – místo artikulace, tvar, pozice a pohyb ruky/rukou);
- 2) gramatické významy jsou převážně neseny nemanuálními nosiči (tzv. nemanuální faktory – mimika, pozice a pohyby hlavy a horní části trupu).

Další významnou odlišností znakových jazyků od mluvených jazyků je využívání trojrozměrného prostoru, zejména při textové (ko)referenci, k vyjadřování subjekt-objektových vztahů a časových údajů. (Macurová in *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002)

Roku 1960 publikoval americký jazykovědec William C. Stokoe práci *Sign Language Structure*, ve které zveřejnil výsledky rozsáhlé lingvistické analýzy amerického znakového jazyka (ASL – American Sign Language) a současně prokázal, že znakové jazyky neslyšících mají všechny potřebné rysy přirozených jazyků, a jsou tedy plnohodnotnými jazyky. Mezi tyto rysy patří zejména existence dvojí artikulace (členění) ve znakovém jazyce, systémovost, znakovost, produktivnost a historický rozměr znakových jazyků. (srov. např. Černý 1998, *Encyklopedický slovník češtiny* 2002, Bimová 2002)

V průběhu lidských dějin se pohledy na význam znakového jazyka výrazně měnily a na přelomu 19. a 20. století se dokonce objevil názor, že neslyšící se naučí víceméně sám mluvit, bude-li odezírat mluvenou řeč a nebude-li mít jinou možnost komunikace. Stačí k tomu znakový jazyk zakázat a zakázat i používání přirozených posunků. Častým, až do současnosti přetrvávajícím, argumentem odpůrců znakového jazyka se stala tvrzení, že znakové jazyky nejsou plnohodnotné přirozené jazykové systémy.

Význam znakového jazyka při rozvoji osobnosti sluchově postiženého

Schopnost člověka přijímat informace z okolí sluchovou cestou je základní podmínkou pro rozvoj řeči a mezilidské komunikace, a tedy i základním předpokladem přirozeného rozvoje duševního života člověka (dítěte) a jeho společenských vztahů. Těžké postižení sluchu je tedy příčinou ochuzení dítěte o okolní zvukové vjemy, čímž dochází k sensorické deprivaci a s ní souvisejícímu zúžení variability zkušeností, resp. narušení rozvoje některých kompetencí. (12, 7)

Nejzávažnějším sekundárně vzniklým handicapem v důsledku sluchového postižení je komunikační bariéra, která se následně odráží do celého vývoje osobnosti. Obecně lze říci, že fungující a plnohodnotná komunikace se sluchově postiženým jedincem (zvláště v případě sluchově postiženého dítěte) by měla být primárním cílem všech osob, se kterými přichází do kontaktu (zejména rodinných příslušníků a pedagogických pracovníků). Z důvodu potenciálního emočního strádání a komunikační „izolace“ dítěte může výše zmiňovaná sensorická deprivace dále přerůst v deprivaci psychickou, která může v některých případech negativně zpětně působit na dosud harmonické rodinné prostředí.

Jedním ze způsobů, jak zabránit vzniku komunikační bariéry, je zabezpečení optimálního jazykového vývoje, který je klíčovým faktorem kognitivního a sociálního vývoje neslyšícího dítěte. Zatímco pro slyšící osoby je přirozeným jazykem mluvený jazyk (v našem případě český jazyk), sluchově postižené děti nejsou pro jeho osvojení disponovány, a nejsou tedy ani schopny komunikovat ve stejném jazykovém kódu jako jejich slyšící okolí. Jak již bylo uvedeno výše, lingvistické výzkumy (srov. např. Macurová; Homoláčová; Ptáček 1997, Macurová 2001, Evans 2001) prokazují, že znakový jazyk je pro těžce sluchově postižené jazykem přirozeným, a neměl by jim tedy být odíráán.

Psycholingvisté i odborníci zabývající se problematikou komunikačních systémů sluchově postižených se, bez ohledu na to, který komunikační systém preferují, vesměs shodují, že sluchově postiženému dítěti musí být co nejdříve umožněn přístup k jazyku. V raném období je tedy nutné vytvořit dítěti takové podmínky a takové prostředí, ve kterém bude úspěšně navázána komunikace mezi neslyšícím dítětem a matkou. *„Úspěšná raná komunikace se v současné době považuje za zcela nezbytný předpoklad osvojení jazyka. Jazyková stimulace a fungující zpětná vazba mezi matkou (a dalšími rodinnými příslušníky) a dítětem během prvních let života dítěte jsou také jedny z hlavních předpokladů pro jeho zdravý rozumový a citový vývoj.“* (9, s. 60) Evans (2001) dokládá, že existují důkazy o vlastnostech a specifikách znakového jazyka, které podporují jeho rané užití jako média pro získání primární jazykové kompetence.

Svoboda a kol. (2001) upozorňují, že vývoj sluchově postiženého dítěte je do podstatné míry závislý na adekvátnosti jeho výchovného vedení (v mnohem větší míře než u jejich intaktních vrstevníků), protože neslyšící děti mají objektivně omezenou možnost získávat potřebné podněty a informace vlastním úsilím. Velmi výrazně se na formování osobnosti sluchově postiženého dítěte podílí i prostředí, ve kterém vyrůstá. Z tohoto hlediska není bez významu, že více než 90 % sluchově postižených dětí se rodí slyšícím rodičům, pro které je narození neslyšícího dítěte zpravidla značnou psychickou a emocionální zátěží. Jedním z nejzávažnějších problémů, které poté nastávají, je neschopnost rodičů s neslyšícím dítětem vzhledem k jeho sluchovému postižení přirozeně a plnohodnotně komunikovat.

V kontrastu s neslyšícími dětmi slyšících rodičů působily neslyšící děti vyrůstající v neslyšící rodině vždy jako mnohem lépe prospívající a rychleji se rozvíjející. Původně byla za příčinu tohoto objektivního jevu nesprávně považována etiologie jejich sluchového postižení (u neslyšících dětí neslyšících rodičů byla předpokládána nižší pravděpodobnost komplexního mozkového postižení, naopak větší pravděpodobnost byla přisuzována dědičnému původu). Výzkumy,

kteří se tímto aspektem rozvoje sluchově postižených dětí zabývaly (např. Harris 1978, Conrad 1979 in Freeman; Carbin; Boese 1992, Evans 2001), však ukázaly, že „jedním z příznivých faktorů zvyhodňujících neslyšící děti neslyšících rodičů je používání znakového jazyka od nejmladšího věku. Není to však faktor jediný. V průměru je také postoj neslyšících rodičů k vadě sluchu jejich dítěte nesrovnatelně pozitivnější než postoj rodičů slyšících“. (6, s. 183) Raná komunikace znakovým jazykem má tedy pro další jazykový, psychický i sociální rozvoj neslyšícího dítěte bezesporu příznivé důsledky.

Plnohodnotná a efektivní komunikace má nezastupitelnou roli i při komplexním rozvoji sluchově postiženého dítěte ve školním věku. Sovák (dle Puldy in Baláz a kol. 1988, s. 70) charakterizuje výchovně-vzdělávací proces „jako specificky organizovanou komunikaci, jejímž účelem je předávání znalostí, dovedností a návyků. Primárním požadavkem je, aby tato komunikace byla účinná a bezporuchová“. Rovněž Krahulcová (13, s. 69) označuje komunikaci „alfou i omegou výchovy a vzdělávání sluchově postižených dětí. Sociální a didaktická komunikace znamená přísun informací a informace pak poskytují materiál pro rozvoj poznávacích procesů v nejvyšších etážích myšlení a řeči a přenesené pro rozvoj vzdělanosti“. Efektivní a „bezporuchové“ komunikace lze při výchově a vzdělávání těžce sluchově postižených dětí (tedy jejich psychického, rozumového i sociálního rozvoje) objektivně dosáhnout pouze pomocí vizuálně-motorických komunikačních prostředků (zejména znakového jazyka a prstové abecedy). Pouze znakový jazyk může být prostředkem k rychlému a přístupnému objasnění nových poznatků. Znakový jazyk se poté stává východiskem a nástrojem k rozvoji dalších komunikačních dovedností sluchově postižených dětí (z tohoto faktu vychází zejména principy totální a bilingvální komunikace).

Při formování osobnosti sluchově postiženého dítěte hraje znakový jazyk nezastupitelnou roli při hledání identity dítěte. Vzhledem k přítomnosti sluchového postižení se dá předpokládat, že s velkou pravděpodobností se bude neslyšící dítě v budoucnu setkávat a navazovat sociální kontakty s ostatními neslyšícími lidmi (tento proces začíná prakticky již při nástupu dítěte do speciální školy pro sluchově postižené). Někteří lidé se sluchovým postižením se považují za členy kulturní a jazykové menšiny a označují se jako „Neslyšící“ s velkým „N“. Zcela primární podmínkou plnohodnotného členství v komunitě Neslyšících je dokonalé zvládnutí národního znakového jazyka. Sluchově postižený člověk, který je schopen se ztotožnit se specifiky kultury a společenství Neslyšících a proniknout do jejich komunity, bude s velkou pravděpodobností schopen navazovat sociální kontakty, přátelství a partnerské vztahy. Nežůstane tedy „na půli cesty“ mezi světem slyšících a Neslyšících a neztratí svou identitu, jak se tomu v některých případech děje u lidí těžce nedoslýchavých a neslyšících, kteří byli vzděláváni orální metodou a díky stupni svého sluchového postižení nejsou schopni komunikovat pomocí mluvené řeči, a navíc se nenaučili ani znakový jazyk, takže neumějí komunikovat ani s Neslyšícími.

Studium znakového jazyka

Získání dostatečné komunikační kompetence v příslušném znakovém jazyce rodiči a pedagogy sluchově postižených dětí je jednou z podmínek zajištění plnohodnotné a efektivní komunikace, a tedy i harmonického rozvoje neslyšících dětí. Studium znakového jazyka se kvůli jeho specifikům od studia jiných cizích jazyků výrazně odlišuje. Macurová (15) upozorňuje, že základem opravdu úspěšného zvládnutí znakového jazyka je přistoupení na jeho jinakost a přijetí názoru, že „jiný“ nerovná se „horší“. Zatímco při studiu „klasického“ cizího jazyka (např. anglického nebo německého) nemají jeho studenti nejmenších pochyb o tom, že se jedná o „samostatný“ a „svěbytný“ jazyk (s vlastním lexikem, gramatikou, historií apod.), v případě studia národní-

ho znakového jazyka dochází k jeho podceňování a zlehčování, zvláště ve vztahu k národnímu mluvenému jazyku.

Zásadním rozdílem mezi mluvenými cizími jazyky a znakovým jazykem je odlišný způsob jejich existence. Znakový jazyk vyžaduje po studentovi používání výrazových prostředků, které dosud při komunikaci mluveným jazykem nebyl nucen využívat (případně v malé míře), a které jsou pro něj tedy nepřirozené. Jedná se zejména o přesně definované a někdy velmi složité pozice dlaní a prstů, pohyby rukou, hlavy a celého těla, využívání trojrozměrného prostoru a nezbytné používání mimiky. Slyšícím uživatelům mluveného jazyka (který má lineární charakter) činí značné obtíže rovněž simultaneita znakového jazyka.

Pro slyšící studenty je znakový jazyk, který si snaží osvojit, zpravidla sekundárním jazykem (jejich primárním, mateřským jazykem je národní mluvený jazyk), proto je na něj nahlíženo až jako na „druhý“ jazyk. Autoři příručky pro učitele amerického znakového jazyka (11) za základní principy vyučování a studia druhého jazyka považují:

- cílem studia je schopnost komunikovat cílovým jazykem;
- nejzákladnějším faktorem osvojování jakéhokoli jazyka je patřičný kontakt studenta s tímto jazykem;
- student musí mít chuť, motivaci a příležitost v cílovém jazyce komunikovat;
- dialogy, nácvik, komunikativní činnosti a hry jsou základem pro smysluplný kontakt s cílovým jazykem;
- jazykové vyučování, zvláště u dospělých, je zčásti vědomý proces, a ne pouhé napodobování učitelova vyjadřování. Student by tedy měl stále vědět, co sděluje;
- v průběhu vyučovacího procesu se objevují chyby a je třeba si uvědomit, že jsou jeho důležitou a nedílnou složkou.

Macurová (15) uvádí, že podobně jako při studiu jakéhokoli cizího jazyka je při studiu znakového jazyka nutné zaměřit se i na slovní (znakovou) zásobu jazyka (tzn. učit se znaky v jejich citátovém, slovníkovém tvaru) i na jeho gramatiku (tzn. učit se způsoby, jak se jednotlivé citátové podoby znaků proměňují ve větách a jak se věty znakového jazyka vůbec staví). Naučit se jednotlivé znaky (přesněji jejich manuální složku) je při studiu znakového jazyka relativně nejjednodušší fází, učení se znakovému jazyku nelze ovšem na osvojení konkrétních znaků omezit (obdobně není možné naučit se např. anglický jazyk studiem česko-anglického slovníku). Zaměřování se při studiu na lexikální složku znakového jazyka a podceňování jeho gramatické stránky má za následek získání komunikační kompetence nikoli v národním znakovém jazyce, ale v tzv. znakovaném národním jazyce (v našich podmínkách znakované češtině). Jako nosiče gramatiky se ve znakových jazycích užívá výrazů obličejové (mimika), pohybu hlavy a horní části trupu. „*Pohyby a pozice těchto částí těla nejsou ve znakovém jazyce jen něco ‚navíc‘, co může a nemusí stát vedle toho, co je vyjadřováno rukama. Naopak: nemanuální složky jsou ‚povinnou‘ součástí znakového jazyka a mívají obvykle gramatickou platnost - nesou gramatické významy stejně, jako je v češtině nesou třeba koncovky.*“ (15, s. 74)

Základním předpokladem získání potřebné komunikační kompetence ve znakovém jazyce je jeho soustavné teoretické i praktické studium. Porozumění specifičnosti, vlastnostem a teoretickým strukturám studovaného znakového jazyka výrazně napomáhá a urychluje jeho praktický nácvik a osvojení. Praktické dovednosti ve znakovém jazyce naopak usnadňují pochopení jeho teoretických východisek. Obě složky, teoretické znalosti i praktické dovednosti, je tedy třeba rozvíjet současně a ve vzájemné shodě. Dalším předpokladem úspěšného studia znakového jazyka je znalost specifik kultury a komunikačních norem jeho přirozených uživatelů, tedy neslyšících (resp. Neslyšících).

Slyšící zájemce o znakový jazyk může získat komunikační kompetenci v podstatě třemi způsoby: cíleným samostudiem, v kurzu znakového jazyka a spontánně komunikací s neslyšícím uživatelem znakového jazyka. Každý ze způsobů má svá objektivní pozitiva i negativa a nejvyšší účinnosti ve studijním procesu lze nejlépe dosáhnout jejich systematickým kombinováním a prolínáním. Nejrychlejším způsobem získání komunikační kompetence ve znakovém jazyce je absolvování kvalitních výukových kurzů. Nezbytnou podmínkou dostatečné kvality kurzu znakového jazyka je, aby byl učitel (lektor) ve znakovém jazyce dostatečně kompetentní a měl potřebné pedagogické dovednosti. Nejvhodnějším lektorem z hlediska jazykové kompetence je pochopitelně neslyšící uživatel znakového jazyka. Problémem neslyšících lektorů ovšem poměrně často bývá nízká erudice v teorii znakového jazyka a nedostatečná pedagogická kompetence. Slyšící, pedagogicky kompetentní a erudovaní lektori ovšem zase poměrně často nemají dostatečnou komunikační kompetenci ve znakovém jazyce a v kurzech vyučují spíše znakový jazyk než znakový jazyk. Situace, kdy je lektor plně jazykově i pedagogicky kompetentní, je bohužel poměrně vzácná. Jedním ze způsobů, jak alespoň částečně eliminovat případnou ne zcela dostatečnou kompetenci lektorů znakového jazyka, je dát jim k dispozici kvalitní metodický materiál, ze kterého budou moci čerpat informace a podněty, které následně využijí ve výuce. Studenti by měli naopak mít k dispozici kvalitní učební pomůcky.

Z uvedeného tedy vyplývá, že pokud se má studium znakového jazyka stát efektivním a má-li získaná komunikační kompetence být dostatečná, mělo by k němu být přistupováno komplexně a dynamicky. Samostudium z výukových pomůcek by mělo být chápáno zejména jako příprava na přímý komunikační proces, resp. jako opakování již naučených dovedností. Kurzy znakového jazyka vedené kompetentním lektorem umožňují poměrně rychlé získání určité komunikační kompetence, její zvýšení na velmi dobrou úroveň je ovšem možné pouze na základě přímé a opakující se komunikace s neslyšícími.

Český znakový jazyk

Český znakový jazyk patří do skupiny národních znakových jazyků a *Zákon o znakové řeči č. 155/1998 Sb.* definuje jej v § 5 takto: „(1) Český znakový jazyk je základním dorozumívacím jazykem neslyšících v České republice. (2) Český znakový jazyk je přirozený a plnohodnotný komunikační systém tvořený specifickými vizuálně-pohybovými prostředky, tj. tvary rukou, jejich postavením a pohyby, mimikou, pozicemi hlavy a horní části trupu. Český znakový jazyk má základní atributy jazyka, tj. znakovost, systémovost, dvojitě členění, produktivnost, svébytnost a historický rozměr, a je ustálen po stránce lexikální i gramatické.“ Český znakový jazyk je tedy přirozeným jazykem českých neslyšících (resp. Neslyšících), není odvozen od majoritního mluveného českého jazyka a má vlastní slovník a gramatiku.

Český znakový jazyk využívá tři typy vyjadřovacích prostředků:

- verbálně - nevokální (pohyby a pozice rukou, obličej, popř. horní části trupu),
- neverbálně - nevokální (gesta, mimika, mimetická deskripce),
- neverbálně - vokální (smích, hlasové projevy).

Jak je uvedeno výše, národní znakové jazyky (a tedy i český znakový jazyk) se od příslušných mluvených národních jazyků (v našem případě od českého jazyka) odlišují zejména způsobem své existence a využíváním trojrozměrného prostoru. Tyto dvě základní odlišnosti obou jazykových systémů přisuzují českému znakovému jazyku vlastnosti, kterými mluvený český jazyk nedisponuje. Zásadní a v běžné komunikaci velmi často užívanou specifickou vlastností je uplatňování **inkorporace** v českém znakovém jazyce, která využívá jeho simultaneitu a existenci

v trojdimenzionálním prostoru. Pojmem „inkorporace“ je v českém znakovém jazyce označováno pronikání jiných „kvalit“ do jednotlivých slovníkových tvarů znaků českého znakového jazyka a jejich kontextová a obsahová modifikace s využitím manuální i nemanuální složky. V českém znakovém jazyce se používá několik druhů inkorporace. Je to např.:

- inkorporace času (např. slovní spojení „minulý týden“ lze v českém znakovém jazyce vyjádřit jedním integrovaným znakem složeným z modifikovaných znaků MINULÝ a TÝDEN),
- inkorporace počtu (např. „tři hodiny“, „dva měsíce“, „čtyři roky“ apod.),
- inkorporace způsobu (např. „rychlá/pomalá jízda na kole“ atd.),
- inkorporace předmětu do slovesa (např. „pít vodu z láhve/kohoutku/hrníčku“, „holit se strojkem/břitvou“ apod.),
- inkorporace směru (např. „vrátit mně/někomu“, „ptát se mne/někoho“ atd.),
- inkorporace záporu (např. při sdělení významu „nemám“ současnou artikulací znaku „mám“ a otáčením hlavou ze strany na stranu).

Inkorporace v českém znakovém jazyce se vedle nemanuálních komponent znaků podílí i na vyjadřování gramatické složky sdělení. Je tedy nedílnou a integrální součástí českého znakového jazyka. Uplatňování a používání inkorporace uživateli českého znakového jazyka v komunikaci se slyšícími začátečníky ve studiu poměrně často způsobuje špatné porozumění slyšících znakovému projevu neslyšících, protože inkorporované znaky se v mnoha případech zásadně liší od jejich slovníkového tvaru, který slyšící ovládají. Nepoužívání inkorporace ve znakovém jazyce slyšícími naopak činí znakový projev méně srozumitelný pro neslyšícího, protože se víceméně jedná o znakovanou češtinu, resp. češtinu podporovanou znaky.

Další odlišností mezi českým znakovým jazykem a mluveným českým jazykem je **používání klasifikátorů**. Jako klasifikátory jsou označovány morfémy, které se spojují s jinými a zastupují určitý význam (srov. např. *Encyklopedický slovník češtiny* 2002, Černý 1998), lze je tedy označovat jako „zástupné znaky“. V mluvených jazycích (i v českém jazyce) zastupují klasifikátory nejčastěji tvar, materiál, konzistenci, velikost, uspořádání, množství a umístění. V českém znakovém jazyce, ve kterém hrají klasifikátory mnohem důležitější roli, rozlišujeme pět základních typů klasifikátorů:

- obrysový klasifikátor,
- tvarový klasifikátor,
- dotekový klasifikátor,
- klasifikátor nástroje,
- klasifikátor držení.

Klasifikátory jsou v českém znakovém jazyce používány zejména k upřesnění informace o umístění předmětů, jejich velikosti, tvaru a slouží také k snadnější orientaci v prostoru. Nejčastěji se pojí s verby a substantivy. Prostřednictvím klasifikátorů rovněž pronikají do českého znakového jazyka nové znaky, a dochází tak k jeho přirozenému lexikálnímu obohacování. Možnost užití klasifikátorů a inkorporace přisuzuje českému znakovému jazyku další specifickou vlastnost – mimetickou deskripci, pomocí níž je možné jednoduše a rychle velmi detailně popsat vlastnosti daného předmětu.

V českém znakovém jazyce je možné rozlišovat několik **druhů znaků** dle jejich původu. Konkrétní znaky (jako nejmenší lexikální jednotky nesoucí význam) českého znakového jazyka lze vzhledem k jejich charakteru a původu rozdělit do čtyř skupin:

- znaky ukazovací (deiktické) – jsou nejjednoduššími a nejsrozumitelnějšími znaky českého znakového jazyka. Ukazují přímo na objekty (a tím je i významově zastupují), které se nacházejí v bezprostředním okolí mluvčího (např. znak OKO, UCHO, ZUBY apod.);

- znaky napodobovací (ikonické) – mají takový průběh a charakter, který vychází a připomíná typickou vlastnost předmětu nebo jevu, který zastupují. Jejich význam se dá tedy poměrně snadno odvodit. Pomocí ikonických znaků je možné na rozdíl od znaků deiktických komunikovat i o předmětech, které se nenacházejí v bezprostředním okolí mluvčího (např. znak AUTO, DŮM, SPÁT, JÍST atd.);
- znaky symbolické (arbitrární) – mají abstraktní charakter, jsou konvenční, dohodnuté a obvykle prošly dlouhodobým evolučním vývojem. Označují zpravidla abstraktní vlastnosti a děje, a abychom jim rozuměli, je nutné je znát (např. znak ÚTERÝ, SYN, NEMOCNÝ apod.);
- znaky specifické – tvoří v rámci znakového jazyka zvláštní skupinu znaků označující většinou emoce (pozitivní či negativní) a vyjadřující různé stavy lidské psychiky nebo osobní postoj mluvčího k někomu anebo něčemu a jeho hodnocení. Tyto znaky nemají zpravidla jednoslovný český ekvivalent a jsou součástí výhradně intrakulturní komunikace neslyšících.

V bezprostřední komunikaci českým znakovým jazykem se ovšem mohou ustálené slovníkové tvary jednotlivých znaků vlivem inkorporace, kontextu a aktuální komunikační situace výrazně měnit. Např. „klasický“ ikonický znak ŽIDLE může být v situaci, kdy se konkrétní židle, o které se komunikuje, nachází v bezprostřední blízkosti mluvčího, nahrazen pouhým ukázáním na židli. V tom případě je neslyšícím uživatelem znakového jazyka spontánně použit deiktický znak, označující konkrétní židli.

Podobně jako český jazyk, i u českého znakového jazyka se projevuje jeho **variantnost**. V národním českém jazyce existuje např. varieta formální (spisovná čeština), používaná zejména v oficiálním styku a písemné formě, a varieta konverzační (čeština hovorová), kterou komunikujeme v soukromí. V komunikačním procesu jakýmkoli jazykem (tedy i českým znakovým jazykem) dochází spontánně ke střídání různých jazykových kódů a varet v závislosti na konkrétní situaci neboli diglosii. Diglosie tak udržuje společenskou intenzitu a solidaritu jedinců uvnitř skupiny (srov. např. Homoláč 1998). Variantnost českého znakového jazyka je přirozeným jevem, vzniká v rámci jeho dlouhodobého vývoje a projevuje se zejména v jeho lexikální složce (znakové zásobě). Nejčastější příčiny vzniku varet jsou tyto:

- přirozený vývoj znaků,
- vliv gramatiky českého znakového jazyka (inkorporace apod.),
- regionální aspekt (podobně jako v mluveném českém jazyce existují krajová nářečí, v různých oblastech České republiky „fungují“ různé znaky s tímž významem),
- sociální aspekt (vzdělání neslyšící, kteří mají vysokou kompetenci v českém jazyce, začleňují do svého znakového projevu prvky češtiny),
- generační a věkový aspekt (mladší uživatelé českého znakového jazyka užívají v některých případech jiné znaky než uživatelé starší; výrazně jednodušší a transparentnější než znakový projev dospělých neslyšících je také tzv. dětský znakový jazyk).

Z výše uvedených obecných informací o vlastnostech znakových jazyků a konkrétně o českém znakovém jazyce vyplývá, že český znakový jazyk je v souladu s definicí v *zákoně o znakové řeči č. 155/1998 Sb.* plnohodnotným jazykovým systémem. Z pedagogického hlediska je český znakový jazyk základním komunikačním prostředkem mezi pedagogy a těžce sluchově postiženými dětmi a je integrální součástí vzdělávacích systémů simultánní, totální a bilingvální komunikace. (7, 10, 11)

Status českého znakového jazyka

Základním předpokladem pro rovný přístup osob s těžkým sluchovým postižením k informacím je uznání znakového jazyka jako jazyka plnohodnotného a rovnocenného mluveným jazykům. Status českého znakového jazyka je však vlivem jeho dlouholetého oficiálního potlačování a zakazování poměrně nízký a jeho zvyšování je náročnou a dlouhodobou záležitostí. Je jistě příznivým jevem, že současní absolventi pregraduálního studia speciální pedagogiky v oboru surdopedie jsou již během svého studia teoreticky i prakticky vzděláváni a vedeni k tomu, aby si osvojili český znakový jazyk. Možnosti, které se otevírají výzkumem českého znakového jazyka, jsou značné. Prosazování znakového jazyka do vzdělávacích programů i obecného povědomí a širšího společenského využití je závislé i na jeho dalším vývoji a zdokonalování. Jedním ze způsobů zvyšování jeho statusu je vytváření a dokumentace znakové zásoby (ve formě slovníků znakového jazyka a videozáznamů), nezbytné je i samo odborné poznávání tohoto jazykového systému, neméně důležitá je i jeho popularizace a výuka.

Pravděpodobně prozatím nejvýznamnějším počinem ke zvýšení statusu českého znakového jazyka bylo roku 1998 přijetí *zákona o znakové řeči č. 155/1998 Sb.*, který uznává český znakový jazyk za rovnocenný ostatním jazykům, jako jsou čeština, němčina, angličtina a další. Neslyšící občané mají proto, stejně jako slyšící, právo získávat informace ve svém jazyce. Z tohoto zákona tedy vyplývá nárok sluchově postižených lidí používat ve styku se slyšícími znakový jazyk. Znakový jazyk plně nahrazuje v komunikaci neslyšících mluvenou řeč a v životě sluchově postižených hraje, podobně jako mluvená řeč u slyšících, nepostradatelnou roli. Podle tohoto zákona mají neslyšící při návštěvě lékaře, vyřizování úředních záležitostí, soudním řízení apod. nárok na tlumočnické služby. Dle zákona č. 108/2006 Sb. o sociálních službách má neslyšící občan nárok na využití bezplatných služeb tlumočnické znakové řeči. Zvláštním předpisem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy jsou stanoveny podmínky bezplatných tlumočnických služeb pro neslyšící studenty středních a vysokých škol.

Status českého znakového jazyka má tedy počínaje rokem 1990 vzestupnou tendenci a jeho aktuálně probíhající lingvistický výzkum a stoupající popularita mezi laickou i odbornou veřejností jsou příslibem jeho dalšího růstu a rozvoje. Záleží na všech zainteresovaných osobách, které s českým znakovým jazykem přicházejí do bezprostředního kontaktu (rodiče, odborníci a pedagogové sluchově postižených dětí a zejména samotní neslyšící), jak se bude status českého znakového jazyka dále vyvíjet. Na pedagogických pracovnících dále závisí, jak se bude vyvíjet výchovně-vzdělávací péče o sluchově postižené děti a následně jak bude vypadat kvalita života sluchově postižených.

Tlumočení „znakové řeči“

Jako tlumočení bývá obecně označován ústní převod sdělení z jednoho jazyka do druhého při projevu nebo rozhovoru (převod písemného sdělení je označován jako překlad). Tlumočnick často tlumočí nejen mezi jazyky, ale i kulturami a může klientům pomáhat v orientaci v cizím prostředí. Zjednodušeně bývá někdy tlumočení označováno jako zprostředkování mostu mezi lidmi s rozdílnými komunikačními systémy a kulturami, za což jsou považovány i jazyky a kultury slyšících a neslyšících osob.

Každé tlumočení probíhá z pohledu tlumočnicka ve 3 fázích:

- recepcce (přijímání informací sluchem v případě mluveného jazyka a zrakem v případě jazyka znakového),
- translace (zpracování informací „v hlavě tlumočnicka“ a jejich převod do cílového jazyka),
- reprodukce (prezentace informace v cílovém jazyce).

Na úrovni a kvalitě celé tlumočnické situace se podílí řada faktorů, mezi které patří zejména situační kontext (charakter, obsah a délka tlumočení) a vlastnosti aktérů komunikace (vlastnosti slyšícího i neslyšícího účastníka a schopnosti tlumočnicka).

Dle časové souslednosti, v jaké uvedené fáze probíhají, rozlišujeme tlumočení:

- simultánní (současné), při kterém tlumočnick převádí projev do cílového jazyka okamžitě a současně s původním sdělením. Všechny 3 fáze tak probíhají současně s minimálním zpožděním. Simultánní tlumočení je náročnější na výkon tlumočnicka, jeho velkou výhodou je minimální časová prodleva mezi původní a přetlumočenou informací;
- konsektivní (následné), při kterém se tlumočnick s mluvčím pravidelně střídá a tlumočí v pauzách původního projevu. Výhodou konsektivního tlumočení je delší časový prostor pro tlumočnicka na samotnou translaci, nevýhodou je nutnost zapamatování si tlumočených pasáží a časová náročnost celého tlumočení.

Při tlumočení znakového jazyka může docházet k řadě chyb, které tlumočnickou situaci devalvují a ve svém důsledku poškozují účastníky komunikace. Patří mezi ně zejména:

- oslovování neslyšícího klienta ve 3. osobě,
- zatajování a zkreslování tlumočených informací ze strany tlumočnicka,
- nevhodné rozestavení komunikujících partnerů a tlumočnicka,
- únava tlumočnicka,
- prolínání profesí tlumočnicka a osobního asistenta.

Profesionální tlumočnicki by měli při tlumočení dodržovat etický kodex tlumočnicka znakového jazyka (převzato z České komory tlumočnicků znakového jazyka), který stanovil tyto základní principy etického chování k ochraně tlumočnicků znakového jazyka a jejich klientů, slyšících i neslyšících:

- Profesionální tlumočnick je osoba, která za úplatu převádí jednoznačně smysl sdělení z výchozího jazyka do jazyka cílového. Je mostem mezi slyšícím a neslyšícím účastníkem komunikace a jejich dvěma odlišnými jazyky a kulturami. Sám nic nevysvětluje, nepřidává ani neubírá. Tlumočí věrně způsob vyjádření, nemění význam ani obsah sdělení. Tlumočnick se nesnaží být aktivním účastníkem komunikace.
- Tlumočnick následuje způsob komunikace preferovaný neslyšícím klientem.
- Tlumočnick přijímá zásadně jen takové závazky, které odpovídají jeho schopnostem, kvalifikaci a přípravě. Nese plnou zodpovědnost za kvalitu své práce. Pokud tlumočnick zjistí, že komunikace s daným neslyšícím klientem je nad jeho možnosti a schopnosti, tlumočení odmítne.
- Tlumočnick přizpůsobuje své chování a oděv přiměřeně situaci, v jejímž rámci tlumočí.
- Tlumočnick je vázán mlčenlivostí, která se týká všeho, co se dozví během tlumočení neveřejných jednání.
- Tlumočnick neodmítne klienta pro jeho národnost, rasu, náboženské vyznání, politickou příslušnost, sociální postavení, sexuální orientaci, věk, rozumovou úroveň a pověst.
- Tlumočnick má právo odmítnout výkon své profese z důvodu pro něj špatných pracovních podmínek nebo v případě, že by nedokázal být neutrální vůči tlumočenému sdělení, a poškodil tak klienta, svou osobu nebo profesi.

- Tlumočnické služby sledují vývoj své profese a její náplně u nás i ve světě, učí se znát kulturu Neslyšících, doplňují své vědomosti týkající se problematiky sluchově postižených a cíleně zvyšují svou profesionální úroveň.
- Tlumočnické služby ctí svou profesi, usilují o spolupráci s ostatními tlumočnickými službami při prosazování a obhajobě společných profesionálních zájmů.
- Česká komora tlumočnicků znakového jazyka a její členové se vzájemně respektují.
- Tlumočnické služby zná etický kodex a dodržuje ho.

V současné době jsou tlumočnické služby pro neslyšící zajišťovány neziskovými organizacemi neslyšících a profesními organizacemi tlumočnicků. Mezi nejznámější patří např.:

- Česká komora tlumočnicků znakového jazyka (www.cktzj.com)
- Česká společnost tlumočnicků znakového jazyka
- Centrum zprostředkování tlumočnicků pro neslyšící (www.asnep.cz/tlumoceni)

Seznam použité a doporučené literatury

1. BALÁŽ, J., a kol. *Interpersonálna komunikácia a jej poruchy*. 1. vyd. Bratislava: SPN, 1988, 296 s.
2. BÍMOVÁ, P. Jazyk znakový – jazyk přirozený. *Čeština doma a ve světě*, 2002, roč. 10, č. 2 + 3, s. 100–103. ISSN 1210-9339.
3. ČERNÝ, J. *Úvod do studia jazyka*. 1. vyd. Olomouc: Rubico, 1998, 248 s. ISBN 80-85839-24-5.
4. *Encyklopedický slovník češtiny*. 1. vyd. Praha: Lidové noviny, 2002, 604 s. ISBN 80-7106-484-X.
5. EVANS, L. *Totální komunikace, struktura a strategie*. 1. vyd., Hradec Králové: Pedagogické centrum, 2001, 89 s. ISBN 80-238-7915-4.
6. FREEMAN, R. D., CARBIN, C. F., BOESE, R. J. *Tvé dítě neslyší?* 1. vyd. Praha: FRPSP, 1992, 359 s.
7. GREGORY, S., KNIGHT, P., McCRACKEN, W., aj. *Problémy vzdělávání sluchově postižených*. Praha: FF UK, 2001, 278 s. ISBN 80-7308-003-6.
8. HOMOLÁČ, J. *Komunikace neslyšících. Sociolingvistika (antologie textů)*. 1. vyd. Praha: FF UK, 1998, 161 s. ISBN 80-85899-40-X.
9. HRONOVÁ, A., MOTEJZÍKOVÁ, J. *Raná komunikace mezi matkou a dítětem*. 1. vyd. Praha: FRPSP, 2002, 67 s.
10. HRUBÝ, J. *Průvodce neslyšících a nedoslýchavých po jejich vlastním osudu – 1. díl*. 2. aktual. vyd. Praha: FRPSP, 1999, 396 s. ISBN 80-7216-096-6.
11. JABŮREK, J. Jak učit znakový jazyk. *Info zpravodaj – magazín informačního centra o hluchotě*, 2000, roč. 8, č. 1, s. 14–18.
12. KOLUCHOVÁ, J., a kol. *Přehled patopsychologie dítěte II*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 1989, 107 s.
13. KRAHULCOVÁ, B. *Komunikace sluchově postižených*. 2. vyd. Praha: Karolinum, 2001, 303 s. ISBN 80-246-0329-2.
14. KRAHULCOVÁ, B. Komunikační systémy těžce sluchově postižených. *Speciální pedagogika*, 1996, roč. 6, č. 3, s. 18–33. ISSN 0862-1632.
15. MACUROVÁ, A. Poznáváme český znakový jazyk. (Úvodní poznámky). *Speciální pedagogika*, 2001, roč. 11, č. 2, s. 69–75. ISSN 1211-2720.

16. MACUROVÁ, A., HOMOLÁČOVÁ, I., PTÁČEK, V. Výzkum komunikace neslyšících: český znakový jazyk. *Speciální pedagogika*, 1997, roč. 7, č. 3, s. 1-15. ISSN 0862-1632.
17. SVOBODA, M., KREJČÍŘOVÁ, D., VÁGNEROVÁ, M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. 1. vyd. Praha: Portál, 2001, 791 s. ISBN 80-7178-545-8.
18. *Zákon o znakové řeči*. Sbírka zákonů 155/1998.

Internetové zdroje

19. www.cktj.com
20. www.asnep.cz/tlumoceni

Kolektiv autorů

Specifika komunikace osob se zdravotním postižením

Výkonná redaktorka Ing. Lucie Mádrová
Odpovědná redaktorka Jarmila Kopečková
Technická redaktorka RNDr. Helena Hladišová

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2008

1. vydání

ISBN 978-80-244-1935-0

Neprodejné